

Кандидат філологічних наук, доцент

м. Івано-Франківськ

НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИКИ ПРОСТОРОВИХ ПРИЙМЕННИКІВ

У статті проаналізовано основні напрями дослідження просторової семантики в українському мовознавстві, зроблено огляд основних праць науковців у відповідному напрямі, окреслено особливості вираження простору в англійській та українській мовах.

Ключові слова: семантика, просторові відносини, семантичні функції, інваріант.

Проблеми мовної номінації, а особливо вивчення специфіки слів з відносною семантикою, є одними з найактуальніших в сучасній лінгвістиці. У зв'язку із збільшеною увагою до дослідження змістовної сторони мови і вивчення лексики в категоріальному плані особливий інтерес представляє розгляд семантики прийменників з точки зору віддзеркалення ними категоріальних значень.

При вивченні такого пласта мови як прийменники необхідно враховувати цілий ряд вимог, які впливають на якість і адекватність результатів дослідження. Опис семантики прийменника вимагає обліку усієї різноманітності його контекстних вживань, виявлення ієрархії і взаємодії елементів його значення. Увага теоретичної семантики, таким чином, справедливо переноситься на дослідження окремих, часто дуже вузьких груп, а інколи і окремих слів.

Дійсно, такі дослідження дозволяють розкрити взаємодію лінгвістичних і екстралінгвістичних явищ, що впливають на функціонування конкретної мовної одиниці в мові, і це пояснює підвищення уваги до їх вивчення. Сукупність значень полісемантичного прийменника зазвичай представляється в опорі на основне, вихідне значення, на базі якого формуються інші значення. Відомо, що найбільш типовими випадками вживання прийменників вважаються просторові вживання. За останні роки з'явилася значна кількість робіт, в яких аналізуються просторові прийменники. У цих роботах робляться спроби встановити способи і форми концептуалізації та вербалізації просторових відносин у різних мовах, розкриваються своєрідність просторових концептів і встановлюються їх біологічні, індивідуальні та лінгвокультурологічні особливості. Аналіз смислових відношень, репрезентованих прийменниками, засвідчує, наскільки різноманітні ці відношення, наскільки непередбачувані можливості самих прийменників. Усе це підтверджує, що нині чинні класифікації смислових відношень у прийменникових конструкціях потребують доповнення й уточнення з урахуванням нових семантичних функцій прийменників.

Отже, мета статті: проаналізувати основні методи дослідження просторової семантики прийменників в мовознавстві та найважливіші здобутки в галузях відповідних досліджень.

З метою об'єктивного опису семантики просторових прийменників учені звертаються до „когнітивних геометрій”, у яких до лінгвістичного аналізу залучено дані математичної топології та проективної геометрії. Відповідно, науковці пропонують геометричну модель інтерпретації значення прийменників, відокремлюючи статичні (анг. *in, on, at, near, above* etc. / укр. *в, на, біля, над* etc.) та динамічні (анг. *to, into, out of, through* / укр. *з, на, під, через* etc.) просторові прийменники. Статичні прийменники, у свою чергу, поділяють на топологічні та проективні. Топологічні прийменники (анг. *on, in, between* etc. / укр. *в, на, між та інш.*) виражають відношення, пов'язані з топологічними концептами інклюзії, суміжності та сусідства. Наприклад: анг. “**In** a hole in the ground there lived a hobbit. (G.R.R. Tolkien) / укр. Сумно і непривітно тепер **в** нашій Тухольщині! (І. Франко). Проективні прийменники (анг. *before, behind* etc. / укр. *перед, позаду та інш.*) виражають відношення у тривимірному просторі, специфікуючи напрямок, у якому один об'єкт локалізований відносно іншого. Наприклад: анг. ... *she found herself before his door.* (C. Wilson) / Максим держався тепер **позаду** бояр; (І. Франко).

В свою чергу статичні прийменники можуть виконувати різноманітні семантичні функції. Релятивні значення прийменників можуть виражати:

- 1) об'єм: *in* / в (**in** a glass);
- 2) горизонтальну площину: *on*/ на (**on** a plate);
- 3) вертикальну площину: *on*/ на (**on** the wall);
- 4) зовнішню (крайню) лінію чи точку: *on*/ на (**on** the bank of the river);
- 5) лицьову (фронтальну) сторону: *before*/ перед (**before** the door);
- 6) тильну сторону: *behind*/ за, позаду (*behind* the door);
- 7) середину (центр) простору: *among, within*/серед, посеред (*within* the country);
- 8) підвищення (наявність простору) над релятумом: *over*/ над (*over* the river);
- 9) наявність простору під релятумом: *under*/ під (*under* the table);
- 10) проміжок, наявність простору між релятумами: *between*/ між (*between* the rows);
- 11) протилежну сторону: *opposite, in front of*/ проти, навпроти (*opposite* the door);
- 12) замкнутість (окресленність) простору Y-а: *inside*./ всередині, (*inside* the room);
- 13) близькість місцезнаходження: *by, near*/біля, недалеко (*by* the window).

Динамічні локальні відношення в англійській мові означають тільки напрямок руху референта по відношенню до релятуму Y (*where?/ куди?* або наближення *where from?/ звідки?*). В українській мові динамічні локальні відношення несуть потрійний характер, тобто вони можуть виражати місце або направлення (*де?, куди? звідки?*). При реалізації динамічних локальних відношень релятивні значення прийменників можуть виражати:

1. Рух в напрямку релятума:

- 1) кінцеву точку: *towards, to*/ в, на (*to* the seaside);
- 2) лінійну протяжність: *along* /вздвож (*den Fluss entlang*);
- 3) протяжність крізь поверхню: *through*/ крізь (*through* the park);
- 4) межа в просторі: *till, until*/ до (*till* the end of the street);

2. Рух зі сторони релятума:

- 5) вихідна точка руху: *from*/ з (*from* the station);
- 6) простір, з якого відбувається вихід назовні: *out of*/ з, із (*out of* the room).

Результатом інтенсивних досліджень просторових прийменників став поступовий відхід від "геометричного" підходу до їх опису і перехід до "функціональних" описів. Функціональний підхід акцентує увагу на тому, що допустимість вживань того або іншого прийменника залежить не лише від просторових характеристик учасників ситуації, але і від функціонального навантаження орієнтиру відносно описуваного об'єкту. Такий метод дозволяє описати просторові значення прийменників, шляхом їх аналізу в складі речення. В. Г. Гак пише, що повне дослідження семантичного поля складається з двох напрямів: "1. Дослідження поля

усередині нього самого, виявлення його членів і аспектів. Всередині поля простору можна виділити ряд структур : 1) типи простору : точка - лінія - поверхня - об'єм; 2) організація простору - опозиції: центр / периферія; відкритий /закритий простір; 3) позиції об'єктів, їх просторова співвіднесеність (відносний простір) : близько / далеко; справа / ліворуч; 4) напрями, орієнтація; координати; 5) міра довжини, відстані поверхні, об'єму та ін.; 6) сприйняття простору : вид, аспект, кут. 2. Дослідження зовнішніх зв'язків і стосунків цього поля з іншими полями. Другий напрям припускає рішення двох завдань: «перехід номінацій з інших полів в це поле і, навпаки перехід номінацій з цього поля в інші поля» (Гак 2000: 6)

Прагматичний рівень дослідження просторових прийменників вивчає закони і принципи, які спираються на функціональні знання про навколишній світ та на інформацію, пов'язану з контекстом. Прагматичні аспекти просторових відношень пов'язані з *асиметрією* між учасниками локативного відношення, з вибором *плану референції* для фіксації напрямків у горизонтальному просторі, з *ідеалізацією* учасників локативного відношення, а також пояснюють роль контексту і *прагматичні інференції* локативних виразів.

При використанні прагматичного підходу, значення просторових одиниць представлені в системі мови і записуються у вигляді поєднання семантичних ознак або, як вважає І. Бороздіна (1982, 4), парадигматичні значення прийменників є "узагальненими інваріантами", які формулюються шляхом абстрагування від великої кількості різноманітних контекстів.

Однак, на нашу думку розмежування функціонального та прагматичного рівнів видається недостатньо чітко обґрунтованим, тому вважаємо правомірним буде об'єднання функціонального та прагматичного рівнів в один функціонально-прагматичний рівень, який накладатиметься на базовий, геометричний рівень дослідження семантики просторових прийменників.

Існує ще один цікавий, на наш погляд, метод дослідження прийменників – експериментальний, розроблений О.Н.Селиверстовою (2000: 10). Цей метод дозволяє, з одного боку, детально вивчити денотативну співвіднесеність досліджуваних лексичних одиниць, а з іншої - отримати надійні результати верифікації гіпотез по структурі їх значень. Експериментальна методика складається з чотирьох фаз, кожна з яких спрямована на поетапну перевірку присутності в значеннях прийменників компонентів, що перевіряються. Присутність компонентів, що перевіряються, верифіцирується через варіювання параметрів денотативних сцен, що відповідають цим компонентам, і відстежування змін в оцінках інформантів. На завершальному етапі експерименту проводиться перевірка узагальнюючої здатності пропонуваніх семантичних моделей, тобто їх здібності передбачити вживання прийменників.

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Структурна організація компонентів у значенні слова визначається на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), які є синтагматичними експонентами сем, а вага сем у компонентній структурі значення — частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем. Тому нині компонентний аналіз застосовується не в чистому вигляді, а в поєднанні з дистрибутивно-статистичним. У дослідженні семантичних ознак прийменників окремих семантичних груп доцільним є використання компонентного аналізу опозитивного (бінарного) типу. Компонентний аналіз вигідно відрізняється від інших способів опису семантики слова, оскільки він може бути представлений у вигляді таблиць, де по вертикалі розташовуються аналізовані слова, а по горизонталі — назви

семантичних ознак. На перетині слів і ознак ставиться +, якщо ознака наявна, або —, якщо ознаки в значенні слова немає.

У семантичній структурі англійських прийменників та їх відповідників в українській мові розрізняються чотири види *сем*: *архісеми*, *ідентифікаційні семи*, *диференційні семи та потенційні*. Наверху ієрархічної семантичної структури знаходяться *архісеми*, посередині *диференційні семи* й унизу – *ідентифікаційні семи*. Як показує аналіз мовного матеріалу, в якості *архісеми* для семантичної структури прийменників англійської та української мови виступає загально категоріальна ознака співвідношення (релятивність). *Ідентифікаційні семи* (на відміну від *архісем*, притаманних всьому класу мовних одиниць) властиві лише визначеній частині класу мовних одиниць. У нашому дослідженні такою семою виступає категоріальна ознака "локальність". *Диференційні семи* визначають обсяг значення мовної одиниці всередині замкнутої групи з ідентифікаційною ознакою (наприклад, у межах загально-просторової групи прийменників можна виділити підгрупу з ідентифікаційною семою "рух за якимось предметом": *The door hissed shut behind him, cutting off the drumming of the rain on the landing stage/ Падіння закінчується несподіваним ривком за спину*

Семантико-порівняльний аналіз прийменників англійської та української мов показав, що, співпадаючи в області *архі-ідентифікаційних сем*, вони майже завжди розрізняються в області *диференційних сем*:

It hung above my head, and rattled while it hung (H. Rider Haggard).

... стогне пільма над полем, і голосніше завивають собаки в селі (М. Коцюбинський)

... сходили в долину аж над самі ріки (І. Франко)

В просторовому значенні англійський прийменник *above* вказує на місце розташування вище чого-небудь, над чим-то. В українській мові йому відповідає прийменник *над*. Виявляється, що англійський прийменник у прикладі володіє *архісемою* "співвідношення" (що співвідношує дію і просторову точку), *ідентифікаційну сему* «локальність» (яка властива всім просторовим прийменникам і однієї диференційною семою "вище" (що відрізняє значення даного прийменника від значень інших просторових прийменників). А функціональний еквівалент даного просторового дієслова "над" володіє *архісемою* "співвідношення", ідентифікується семою "локальність", але набір диференційних сем у нього інший, ніж у англійського прийменника, а саме "положення вище", "напрямі дії".

У когнітивних дослідженнях семантичну структуру прийменників інтерпретують як схему-образ, яка дозволяє когнітивно адекватним способом представити як значення прийменника, так і структуру його багатозначності. Значення прийменників будується за принципом **радіально організованої структури**, коли вихідне значення є центром, від якого йдуть радіуси похідних значень. Модифікації останніх уточнюються за рахунок семантичних елементів контексту. Кожне з вторинних значень розвивається безпосередньо з вихідного (в нашому випадку це просторове значення на рівні ідентифікаційної семи) і не залежить від попереднього похідного. Зв'язок між лексико-семантичними варіантами опосередкований наявністю саме вихідного, стрижневого значення. Окремі значення прийменника можуть формуватися під впливом перетворення простору, зміни типу непросторових відношень, переходу контекстних варіантів в окреме значення. Темпоральні й логічні значення прийменників розглядаються при цьому як контекстно зумовлені варіанти локативного значення. Саме в цьому і полягає завдання когнітивного підходу до аналізу семантики прийменників, зокрема простежити, як вихідна просторова схема поширюється на непросторові ситуації.

Проте, радіальний шлях розвитку семантичної структури прийменника в чистому вигляді не зустрічається. Ю. Апресян увів термін радіально-ланцюжковий тип зчеплення значень слова. Здійснений компонентний аналіз свідчить про **радіально-ланцюжкову семантичну структуру прийменників** зіставлюваних мов.

Так, наприклад, вихідне локусове значення англ. прийменника **over** – ‘положення поверх якогось предмета’ (*his hand was over his heart*) лежить в основі найбільшої кількості похідних значень. Від нього відходять значення – положення над чимось (*clouds were drifting over the sea*), положення поперек чогось (*a new bridge over a river*), положення по той бік (*he lived over the river*), положення поблизу (*over the fire*); вихідне акціональне значення – рух у різних напрямках (*a smile stole over his face*), від якого відходять інші, зокрема рух через якусь перешкоду (*to jump over the fence*). Оскільки простір неможливо уявити поза часом, цілком логічним є темпоральне значення прийменника **over** – проміжок часу (*over 3 months ago*). У соціальному просторі маємо такі значення: більш високе положення (*he had an advantage over him*), засіб передачі (*over the radio*). Кожне з цих значень розвивалося з вихідного значення. Окремі значення можуть розвиватися не з вихідного, а з похідного, наприклад значення предмет суперечки (*to quarrel over a matter*) і подолання труднощів (*to get over difficulties*) розвинулися з акціонального значення – рух через якусь перешкоду.

У семантичних розвідках семантичну структуру прийменників розуміють як сукупність елементарних смислів, найдрібніших значень смислових компонентів – сем, кожна з яких є відображенням у свідомості носіїв мови розрізнявальних ознак, об’єктивно властивих денотату (Г. Уфимцева). У реферованій праці поєднано обидва підходи, адже принциповим є осмислення не лише самого значення прийменника як певного типу відношень, а того факту, які саме об’єкти-поняття перебувають у цих відношеннях. Тому концепція інваріантного значення слова дотична концепції триалізму, згідно з якою спільний інваріант поєднує конкретні різноспрямовані варіанти (мова й мовлення; синхронія й діахронія; парадигматика і синтагматика). А це означає, що семантичну структуру прийменника становить сукупність лексико-семантичних варіантів, або семних характеристик, потенційно властивих цій категорії слів як елементам мовної системи, що актуалізуються в контекстному вживанні.

Основними критеріями у визначенні семантичних відношень є **рефлексивність, симетричність, транзитивність**.

Відношення називається рефлексивним, якщо між елементами існує еквівалентність. Мовним прикладом рефлексії можуть бути випадки повної синонімії. Симетричність – властивість бінарних відношень. Відношення буде симетричним, якщо між елементами простежується ступінь споріднення. Прикладом можуть служити прийменники фінальної семантики: всі вони синонімічні деякою мірою один до одного. Транзитивність – властивість бінарних відношень між синонімічними елементами. Прикладом транзитивних відношень у лінгвістиці можуть бути відношення між прийменниками одного синонімічного ряду.

Визначення рефлексійних, симетричних та транзитивних відношень прийменників – один з етапів такого опису та зіставлення прийменників. При зіставленні таких відношень слід враховувати також їхні кваліфікаційні ознаки, тобто визначальні критерії зіставлення. Це зокрема 1) морфологічне походження прийменників (похідні/непохідні, тобто первинні/вторинні), 2) структура (монокомпонентні/полікомпонентні), 3) морфологічний склад (прості, складні, складені), 4) тип відношень (семантичні, граматичні), що встановлюють прийменники у певних конструкціях. Так, наприклад англійському прийменнику *near* в українській мові відповідає українській прийменник *біля*. За походженням і структурними ознаками ці прийменники первинні, прості, встановлюють один і той самий тип семантичних і граматичних відношень, тому тут маємо повний збіг їхніх значень. Український прийменник *вглиб* – вторинний, складний, в англійській мові йому відповідає прийменник *into the depths of* – вторинний, складений, чотирикомпонентний. У цьому випадку ми спостерігаємо частковий збіг значень.

Проведення дослідження прийменників в плані зіставно-типологічного підходу можливо завдяки ізоморфізму, що існує між різними видами прийменникових

відношень усередині однієї мови й між зіставлюваними мовами. Для внутрішньомовного опису застосовується методика дистрибутивного і трансформаційного аналізу, а міжмовні зіставлення здійснюються на основі трансформаційно-перекладного методу.

Зіставно-типологічний розгляд прийменників відбувається в такі етапи: 1) спершу здійснюється класифікація всіх прийменників на окремі функціонально-семантичні групи (підсистеми), однорідні в семантичному відношенні (просторові, часові, причинні, цільові тощо); 2) на другому етапі аналізуються виділені прийменникові групи, виявляються їхні семантичні варіанти, розглядається семантична структура прийменників: розкладається їхнє значення на семантичні складові у вигляді комбінацій диференціальних семантичних елементів; 3) наступний етап – це системний опозиційний аналіз виявлених семантичних прийменникових варіантів з визначенням семантичної подібності й розбіжностей шляхом протиставлення кожного асемантичного прийменника всій підсистемі; 4) четвертий етап передбачає опис інтерпретації значення англійських семантичних варіантів у зіставленні з українськими варіантами; 5) паралельно з'ясовується походження похідних прийменників у двох мовах; 6) на всіх етапах зіставлення за необхідності визначається етимологія прийменників.

Ефективність цієї методики є можливою у випадку однакового виділення й опису семантики прийменникових систем. Найрізноманітніші вживання, властиві кожному прийменнику, укладаються в певну схему (конфігурацію), у рамках якої координуються його значення і його функції і яку потрібно виявити для адекватного зіставлення прийменників у двох мовах. Таким чином, в основі такої методики зіставлення лежить певна логічна система, що допомагає визначити функції того або іншого прийменника.

Разом з тим модель однакового опису категорії прийменника повинна 1) відбивати властиву лінгвістичну природу аналізованої категорії; 2) бути досить повною, щоб однаковою мірою описувати як конкретні прийменникові відношення (просторові й часові), так і абстрактні (ідеальні): (причинно-наслідкові, цільові). А це у свою чергу можливо, якщо прийменникові відношення будуть описані в двох мовах за однією схемою.

Проаналізувавши наявні в науці підходи до вивчення семантичної структури і функціональності прийменників, можна зробити висновок про те, що оптимальним варіантом для усебічного опису характеристик прийменників буде застосування комплексного підходу, в якому поєднуються елементи традиційного лінгвістичного опису парадигматичних стосунків між досліджуваними мовними одиницями і когнітивного (концептуального) підходу. Сукупність цих методів дозволить науково обґрунтувати і виділити компоненти в семантичному складі досліджуваних одиниць і уявити повнішу картину про роль і функціонування прийменників в мові.

Таким чином, підводячи підсумки цього короткого огляду, можна відмітити, що, незважаючи на вже більш ніж десятирічну історію типологічних досліджень по просторових значеннях, ця область сучасної функціонально - типологічної лінгвістики як самостійний напрям досі не оформилася. Поки можна говорити лише про те, що робляться окремі спроби поставити цілі, намітити загальні стандарти і принципи дослідження в цій області. Проте робота по цілеспрямованому виявленню інвентаря просторових значень в мовах світу, параметрів міжмовного варіювання і діахронічних закономірностей в цій області досі практично не проводилася.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Наука, 2004. – 366 с.
2. Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики / Юрий Дереникович Апресян // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 2004. – С. 34–50.
3. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. С. Балабан. – К., 2007. – 19 с.
4. Бороздина И. С. Семантика пространственных предлогов (на материале английского и русского языков): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Общее языкознание” / И. С. Бороздина. – Курск, 2003. – 21 с.
5. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / Майя Владимировна Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. – М. : Русское слово, 1982. – 504 с.
6. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В. Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка : тезисы докл. – М. : Наука, 1971. – С. 367–395.
7. Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов / Олена Анатоліївна Дубова. – К., 2002. – 511 с.
8. Конюшкевич М. И. Предложный деривационный потенциал параметрической лексики / Мария Иосиповна Конюшкевич // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : материалы VIII Междунар. науч. конф. 15-16 апр. 2003 г. – Гродно : Изд-во ГрГУ имени Я. Купалы, 2003. – С. 186–192.
9. Поміркована Т. В. Просторова семантика каузальних прийменників української мови / Тетяна Валентинівна Поміркована // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. – К : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – Вип. 24. – С. 114–119.
10. Селиверстова О. Н. Семантическая структура предлога на / О. Н. Селиверстова // Исследования по семантике предлогов : сб. ст. – М. : Русские словари, 2000. – С. 189 – 242.
11. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
12. Herskovits A. Language and spatial cognition : An interdisciplinary study of the prepositions in English / A. Herskovits. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 132 p.

Поміркована Тетяна Нові підходи до вивчення семантики просторових прийменників

В статье проанализированы основные направления исследования пространственной семантики в украинском языкознании, сделан обзор основных трудов ученых в соответствующем направлении, очерчены особенности выражения пространства в английском и украинском языках.

Ключевые слова: семантика, пространственные отношения, семантические функции, инвариант.

Pomirkovana Tatyana

This article focuses on cognitive linguistic research in *spatial semantics*, that is, the analysis and review of the Ukrainian linguistics basic works of scientists in the corresponding field. The main features of expression of spatial relations in the English and Ukrainian languages are defined.

Keywords: semantics, spatial relations, semantic functions, invariant.